

УДК 342.8

**КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ
МІСЦЕВОГО РЕФЕРЕНДУМУ В УКРАЇНІ
CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF ORGANIZATION AND CONDUCT LOCAL
REFERENDUM IN UKRAINE**

Семерак І.О.,
*здобувач юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті визначаються конституційні засади організації та проведення місцевого референдуму в Україні.

Ключові слова: демократія, референдум, організація, проведення, засади.

В статье определяются конституционные принципы организации и проведения местного референдума в Украине.

Ключевые слова: демократия, референдум, организация, проведение, принципы.

In the article constitutional principles of organization and conduct of local referendum in Ukraine are determined.

Key words: democracy, referendum, organization, conduct, principles.

Існування та розвиток референдної демократії в Україні, як і будь-якій іншій державі, можливі лише за умови утвердження в державі конституційно-правового режиму, що, у свою чергу, потребує безумовного

формування та постійного удосконалення достатньо розгалуженої системи конституційно-правових механізмів реалізації права громадян на безпосереднє волевиявлення.

Слід зазначити, що окремі проблеми теорії та практики конституційних основ місцевих референдумів досліджувалися такими українськими і зарубіжними науковцями як М. Баймуратов, Ю. Барабаш, О. Батанов, Ю. Бисага, Ю. Волошин, В. Горбатенко, Р. Горлачов, А. Грабильников, В. Гулієв, А. Денисов, М. Денісова, В. Кабишев, В. Кампо, Ю. Ключковський, А. Ковлер, А. Колодій, В. Комарова, В. Копейчиков, Л. Кривенко, Ю. Лемішко, С. Лисенков, Г. Мурашин, Л. Нудненко, М. Онішук, В. Погорілко, Й. Рисіч, В. Руденко, О. Скрипнюк, Ю. Скуратов, М. Ставнійчук, А. Таранов, Ю. Тихомиров, Ю. Тодика, О. Тодика, Н. Фарберов, В. Федоренко, О. Фрицький, М. Цвік, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, К. Шеремет, А. Янчук та інші.

Поряд з тим, в Україні здійснено низку монографічних досліджень конституційних засад референдумів. Це монографії В. Погорілка і В. Федоренка «Референдуми в Україні: історія та сучасність» (2000 р.), М. Онішука «Референдна демократія в Україні: проблеми конституційної теорії та практики» (2009 р.), А. Янчука «Теоретичні засади референдумного процесу в Україні» (2010 р.). У 2006 році В. Погорілко і В. Федоренко видали перший в Україні навчальний посібник з референдного права.

Проте, попри значні здобутки вказаних науковців, слід визнати, що більшість з них не змогли подолати сформований ще за радянської правової доктрини стереотип, що місцевий референдум є «зменшеною копією» загальнодержавного референдуму. Тому теоретичні роботи, присвячені конституційним засадам місцевого референдуму ґрунтуються переважно на коментуванні закону про всеукраїнський і місцеві референдуми 1991 р. і наукових інтерпретаціях низки відповідних рішень Конституційного Суду України.

Метою цієї статті є оприлюднення результатів дослідження питання конституційно-правових засад організації та проведення в Україні місцевих референдумів.

Правова регламентація будь-яких суспільних відносин полягає, перш за все, у тому, що уповноважені на те суб'єкти цих відносин, виходячи з існуючої в державі правової системи, формулюють, санкціонують і закріплюють у відповідних нормативно-правових актах механізм правового регулювання цих самих суспільних відносин [1, с. 220 – 221]. На наш погляд, варто погодитись з В. Комаровою, яка вважає, що зміст цього механізму визначається системою матеріальних і процесуальних норм, що регулюють порядок призначення, підготовки та проведення референдуму, визначають коло питань, які виносяться на референдум, види референдуму та його суб'єкти. З огляду на це, видається логічним висновок, що успішна реалізація конституційного права на участь у референдумах неможлива за відсутності нормативно-правових механізмів, які б забезпечували доступну, відкриту, прозору і демократичну процедуру ініціювання, організації та проведення референдумів [2, с. 76].

На думку В. Погорілка, систему нормативно-правових елементів механізму безпосередньої демократії складають: 1) Конституція України; 2) виборче законодавство; 3) законодавство про референдуми; 4) інше конституційне законодавство; 5) фінансове законодавство; 6) законодавство про кримінальну відповідальність; 7) цивільне законодавство; 8) трудове законодавство; 9) цивільне процесуальне законодавство; 10) інші галузі й інститути законодавства; 11) міжнародно-правові акти [3].

Як видно, до цього переліку включено Основний Закон України, закони України, з яких одні більш наближені за предметом правового регулювання (наприклад, референдне та виборче законодавство), а інші мають лише точкове перетинання (наприклад, референдне та трудове законодавство). При цьому, Конституція України як акт найвищої юридичної сили є тим першоджерелом, на ґрунті якого створюються правові основи організації і функціонування будь-якої форми народовладдя.

Разом з тим, ні конституція ні будь-який інший нормативно-правовий акт не можуть стати універсальним нормативно-правовим механізмом реалізації всіх, або хоча б декількох одночасно інститутів та видів безпосередньої демократії. Адже, на наш погляд, прагнення віднайти універсальний спосіб вирішення цієї проблеми в широкому сенсі нівелює особливості відповідного юридичного механізму для конкретно взятого виду демократії. У більш вузькому сенсі, застосування такого підходу не дозволить у повній мірі враховувати суттєві відмінності між всеукраїнським та місцевими референдумами, про які йшлося у попередніх розділах дисертаційного дослідження. В кінцевому результаті це з достатньо великою ймовірністю може вплинути на ефективність механізму забезпечення реалізації права громадян на референдну демократію та призвести до суттєвого зниження ефективності інститутів референдної демократії.

Виключно корисною видається, на наш погляд, запропонована В. Погорілком та В. Федоренком концепція джерел референдного права, під якими автори розуміють зовнішню форму об'єктивації правомірно діючих формально визначених норм конституційного й інших галузей права, що регулюють суспільні відносини, які є предметом референдного права. На підставі такого умовиводу ними складено розгорнуту класифікацію джерел референдного права за такими критеріями як: 1) предмет правотворення; 2) суб'єкти правотворення, 3) юридична сила, форма, умови (територія та час дії) тощо. При цьому за суб'єктами правотворення автори виділяють джерела, встановлені чи санкціоновані: 1) Українським народом (акти всеукраїнського референдуму); 2) державою (закони, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України тощо); 3) суб'єктами місцевого самоврядування (акти місцевих референдумів тощо) [4, с. 19-24].

Як видно, громадяни України входять одразу до двох груп суб'єктів правотворення. При цьому, до першої групи В. Погорілко та В. Федоренко віднесли Український народ (як записано у Конституції України – громадян України всіх національностей), а до третьої – суб'єктів місцевого самоврядування, до яких теж входить частина (підкреслено мною – І.С.) Українського народу – та, що є членами певної територіальної громади.

Слід зазначити, що більш розгорнуту характеристику джерел референдного права В. Погорілко та В. Федоренко пропонують здійснювати за їх юридичною силою, виділяючи з-поміж них такі джерела референдного права України як: 1) конституційні; 2) законодавчі; 3) підзаконні [4, с. 19-24].

Як видається, запропонована В. Погорілком та В. Федоренком концепція джерел референдного права України достатньо повно охоплює основні елементи нормативно-правового механізму забезпечення реалізації інститутів референдної демократії. При цьому, її авторам, на наш погляд, вдалось уникнути суттєвої хибі, яка полягає у спробі спростити підхід до розв'язання поставленої проблеми, а саме ототожнити систему джерел референдного права України з нормативно-правовим механізмом реалізації референдної демократії.

В українській і зарубіжній юридичній науці найчастіше можна почути цілком обґрунтовані заклики до посилення та удосконалення законодавчих механізмів реалізації права громадян на референдум та інших форм безпосереднього волевиявлення громадян. Для цього видається виключно важливим утвердження відповідного конституційно-правового режиму з деталізацією у конституційних та законодавчих приписах, а також окремих кодифікованих актах усього референдумного процесу [5]. Водночас, слід пам'ятати, що розкриття сутності, змісту та структури нормативно-правового механізму забезпечення референдної демократії в Україні, а також встановлення його функціонального призначення передбачає визначення від-

повідного механізму як самостійної юридичної категорії.

На думку М. Оніщука, нормативно-правовий механізм забезпечення реалізації референдної демократії – це ієрархічна система взаємодіючих, перебуваючих між собою в комплексних доктринальних (ідеологічно-правових), предметно-функціональних, структурних та інших юридичних зв'язках законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, які на національному та міжнародному рівні встановлюють найсприятливіші легітимні умови, способи і методи безпосередньої реалізації народного суверенітету у формі ініціювання, організації та проведення референдумів, а також реалізації їх рішень [6, с. 232]. У наведеному визначенні автор, на наш погляд, слушно зазначає, що зміст відповідного юридичного механізму розкривається в правових властивостях його основних структурних елементів. При цьому, М. Оніщук слушно, як видається, звертає увагу на існування юридичних зв'язків між цими структурними елементами, а також наслідками застосування суб'єктами забезпечення реалізації референдної демократії юридичного механізму.

Слід зазначити, що конституційне регулювання підстав, порядку проголошення та проведення референдумів у різних країнах Європейського Союзу є різним за своїм обсягом. Так, у деяких державах-членах ЄС (наприклад, у Бельгії, Великобританії, Кіпрі, Нідерландах, Мальті, Чехії) конституції взагалі не містять будь-яких положень, які б визначали принципи проведення референдумів. Натомість, як зазначає М. Оніщук, детальне нормативне регулювання умов та порядку проведення референдумів у цих країнах покладається переважно на спеціальні закони, що дозволяють оптимізувати чинну систему законодавства, зробити оперативнішими й ефективнішими нормативно-правові механізми забезпечення конституційно-правового режиму [...], с. 322-323]. Так, наприклад у Конституції Єгипту записано, що порядок проведення референдуму в цій країні визначається законом. При цьому, чи не єдиним конституційним елементом відповідного юридичного механізму залишається стаття 152 Конституції Єгипту, що уповноважує главу держави скликати народ на референдум з важливих питань, які стосуються вищих інтересів країни [7, с. 554].

Подібна модель конституційного забезпечення реалізації референдної демократії започаткована й у багатьох інших демократичних державах Азії, Африки і Латинської Америки. Так, пунктом «g» частини 2 статті 84 Конституції Південно-Африканської Республіки (ПАР) до виключних повноважень президента ПАР відносить скликання «державного референдуму у порядку, передбаченому законом Парламенту» [7, с. 590]. Як видається, у такий спосіб, у законодавстві ПАР сформовано механізм конструктивного поєднання безпосередньої та представницької демократії, а також передбачено поступовий еволюційний демонтаж окремих елементів недемократичного режиму, які мали місце в постколоніальний період розвитку держави.

Аналіз положень основних законів європейських країн в частині регламентації порядку ініціювання та проведення референдумів дозволяють зробити такі висновки:

1. В законодавстві більшості країн ЄС визначається коло питань, які заборонено вносити на референдуми (наприклад, Греція, Данія, Естонія, Італія, Латвія, Литва, Португалія, Словаччина, Угорщина). Крім того, в багатьох державах Євросоюзу на конституційному рівні закріплено перелік умов, за наявності яких проведення референдумів забороняється. Так, в Польщі загальнонаціональні референдуми не можуть проводитись протягом дії режиму надзвичайного стану та протягом 90 днів після закінчення дії режиму надзвичайного стану. Наприклад, в Португалії референдуми не можуть проводитись у дні проведення виборів до Європейського парламенту, вищих органів держави, органів самоврядування та органів автономії. Конституція Словаччини передбачає, що референдум сто-

совно питання, яке було предметом референдуму, може бути проведений не раніше, ніж через 3 роки після проведення референдуму щодо цього ж самого питання.

2. В ряді випадків конституції держав – членів ЄС окреслюють, переважно, загальні засади правового регулювання референдумів. При цьому обсяг такого конституційного регулювання є неоднорідним. Адже в одних країнах в основних законах йдеться лише про те, що порядок проведення референдумів має визначатись парламентом у відповідних законах (наприклад, в Болгарії, Італії, Литві, Польщі, Словаччині). У Конституції Австрії поставлено акцент на розмежуванні компетенції між федерацією та суб'єктами федерації. При цьому, прийняття законів про референдуми віднесено до компетенції федерації. Подібні положення передбачені в Конституції Італії, нормами якої встановлено, що порядок проведення загальнонаціональних референдумів визначається законом, а порядок проведення місцевих референдумів – статутами регіонів. У зв'язку з особливим статусом Гренландії та Фарерських островів у Конституції Данії закріплено положення про обов'язковість визначення процедури референдумів у цих адміністративних одиницях окремими законами [8, с. 35-36].

Як видно, в Італії загальнонаціональний та місцеві референдуми регулюються різними нормативно-правовими актами, що може свідчити про існування серйозних відмінностей між цими видами референдуму. Такий досвід, як видається, заслуговує на увагу та потребує глибокого вивчення з метою подальшого визначення можливості його використання в Україні.

Доволі цікавим є те, що у ряді держав ЄС інститут місцевих референдумів закріплено на конституційному рівні (наприклад, у Болгарії, Данії (референдуми на Фарерських островах та в Гренландії), Італії, Іспанії, Польщі, Словенії, Угорщині, Фінляндії). При цьому в основних законах Італії, Словенії, Польщі навіть передбачені норми, у яких окреслюється предмет місцевих референдумів (наприклад, в Італії – затвердження статутів регіонів, перегляд меж існуючих або створення нових регіонів, в Польщі – вирішення питань місцевого значення, у тому числі щодо дострокового припинення повноважень виборчих органів самоврядування, в Словенії – створення муніципалітетів) [8, с. 37-38].

Аналіз законодавчого регулювання процедур організації референдумів дозволяє виділити такі особливості законодавчого регулювання підготовки і проведення референдумів: 1) у переважній більшості країн ЄС підготовка та проведення виборів і референдумів регламентується різними законами. Навіть у тих випадках, коли виборче законодавство кодифіковано (Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Фінляндія, Франція, Швеція), відповідні кодекси не містять положень, які б визначали порядок проведення референдумів. Однак, це не свідчить про те, що положення законів, які регламентують виборчий процес та референдуми, кардинально різняться між собою. У більшості країн-членів ЄС вибори і референдуми організовує одна й та ж сама система адміністрування (виборчі комісії або ж органи виконавчої влади), а процедури голосування, підрахунку голосів, підстави визнання бюлетенів недійсними тощо є практично однаковими як для виборів, так і для референдумів, принципів розходжень між законами про вибори і референдуми (в частині організації виборчого і референдумного процесів) немає. Саме тому у багатьох країнах закони про референдуми містять норми, які відсилають до положень виборчого законодавства. Наприклад, у статті 20 Закону Угорщини «Про референдум і народну ініціативу» прямо передбачено таке: «проведення референдуму та визначення його результатів з урахуванням поправок та особливостей, передбачених цим законом, регулюється положеннями Закону про вибори членів парламенту»;

2) у більшості країн положеннями законів про референдуми визначаються особливості роботи органів адмі-

ністрування виборів по забезпеченню підготовки та проведення референдумів, типи референдумів, особливості їх призначення та ініціювання (наприклад порядок збору підписів на підтримку референдуму), оприлюднення та імплементації результатів волевиявлення;

3) в ряді країн Євросоюзу закони про референдуми мають вищу, порівняно із звичайними (ординарними) законами, юридичну силу. Так, в Румунії, Португалії та Іспанії порядок проведення референдумів визначається органічними законами. В деяких країнах Східної Європи конституції вимагають схвалення законів про референдуми кваліфікованою більшістю голосів;

4) інститут загальнонаціональних референдумів функціонує далеко не в усіх країнах. Зокрема в Бельгії на доктринальному рівні загальнонаціональні референдуми взагалі не визнаються, оскільки не передбачені Конституцією. Натомість проведення місцевих референдумів в цій країні регулюється законодавством про місцеве самоврядування;

5) в деяких країнах порядок кожного окремого референдуму визначається законом, прийнятим *ad hoc*. Наприклад, у Нідерландах Тимчасовий закон про референдуми втратив чинність ще в 2005 році, а новий закон прийнятий так і не був;

6) в ряді країн (Німеччина, Італія) право визначати застави проведення референдумів делеговано органам регіонального та місцевого самоврядування [8, с. 35-49].

У більшості європейських країн на організацію і проведення референдумів поширюється дія відразу двох законів – власне закону про референдуми і закону про парламентські вибори, або навіть кодифікованого акта (виборчого кодексу). При цьому, виняток із загального правила складають лише окремі країни, зокрема Португалія та Литва, де дія виборчого законодавства не поширюється на відносини, пов'язані з проведенням референдумів. Як видається, такий спосіб законодавчого регулювання референдумів має ряд особливостей. Перш за все, привертає увагу те, що в усіх країнах ЄС законами про референдуми визначаються такі питання: 1) предмет референдуму; 2) порядок ініціювання референдуму (у тому числі збирання та верифікація підписів виборців у тих країнах, де передбачена можливість проведення референдумів за народною ініціативою); 3) проголошення референдуму; 4) вимоги до форми бюлетенів для голосування на референдумах, умови дійсності бюлетенів, вимоги до протоколів про підрахунок голосів та про підсумки голосування в межах округів та в загальнонаціональному масштабі; 5) повноваження органів адміністрування виборчого процесу щодо підготовки та проведення референдумів.

По-друге, у більшості країн ЄС законами про вибори регулюються такі питання, пов'язані з підготовкою та проведенням референдумів: 1) порядок створення, організація роботи виборчих комісій, статус членів виборчих комісій; 2) порядок ведення реєстру виборців, складання і уточнення списків виборців; 3) особливості голосування за місцем перебування виборців, голосування поштою, через Інтернет, голосування за кордоном; 4) порядок оскарження рішень, дій і бездіяльності щодо референдумів та санкції за порушення вимог законів про референдуми.

По-третє, в багатьох країнах ЄС низка питань, пов'язаних з підготовкою та проведенням референдумів, взагалі не має свого законодавчого регулювання. Така ситуація має місце, наприклад, тоді, коли в законах про референдуми міститься вказівка на конкретні положення законів про вибори, які застосовуються до відносин, пов'язаних з підготовкою та проведенням референдумів. Такий підхід до унормування питань щодо підготовки та проведення референдумів має місце, наприклад в Латвії, Великобританії, Ірландії, Естонії, Люксембурзі, Румунії.

По-четверте, в більшості країн Євросоюзу поза межами регулювання законів про референдуми і вибори за-

лишаються питання щодо здійснення агітації та механізмів фінансування «референдумної» кампанії. Правове регулювання цих питань, наприклад в Естонії та Латвії, обмежується лише існуванням загальних положень щодо фінансування кампанії виключно за рахунок коштів державного бюджету та стосовно покладення обов'язку адміністрування відповідних витратів на Центральну виборчу комісію. Виняток з цього правила складають лише декілька країн, а саме – Польща, Великобританія, Литва, Словаччина, Словенія [8, с. 54-55].

Слід зазначити, що в Україні, як і у більшості пострадянських республік, чинні конституції закріплюють основні нормативно-правові механізми забезпечення реалізації референдумів і референдної демократії. Вони загалом відповідають вимогам Ради Європи у відповідній сфері правовідносин і, власне, саме завдяки впливу міжнародних демократичних інституцій свого часу й були інсталювані в конституційну матерію пострадянських республік. Так, наприклад у Конституції Білорусі механізм конституційно-правового регулювання референдумів визначений у статтях 73 – 78 [9, с. 199-200].

Разом з тим, видається доцільним зауважити, що суто механічне перенесення загальноновизнаних у світі принципів і механізмів референдної демократії у систему вітчизняного конституційного законодавства не завжди призводить до їх утвердження в суспільних відносинах та подальшого розвитку. До такого висновку може спонукати досвід проведення референдумів у 1991 – 2010 роках в Азербайджані, Білорусі, Вірменії, Російській Федерації, Україні й інших республіках, які входили до складу колишнього СРСР, який не сприяв закріпленню конституційно-правового режиму референдної демократії в цих державах. Навіть досвід Латвії, Литви й Естонії у проведенні загальнонаціональних референдумів, попри відомі успіхи, став лише предтечею для утвердження референдної демократії.

Вітчизняні конституційні механізми забезпечення референдної демократії отримали своє системне закріплення в низці статей Конституції України (наприклад, у статтях 5, 38, 69, 70, 72, 73, 74, 85, 92, 106, 140, 156 та ін.). Зокрема, у статті 5 Основного Закону України передбачено виключне право Українського народу реалізувати свій суверенітет безпосередньо. Водночас, у статті 69 записано, що безпосереднє народовладдя здійснюється через референдум. Окрім того, у статті 38 закріплено конституційне право громадян України брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, а у статті 70 визначено коло суб'єктів, які мають право голосу на виборах і референдумах. Статтею 71 Конституції України закріплено основні принципи виборчого права, які значною мірою поширюються й на референдні правовідносини в їх суб'єктивному значенні. У статтях 72 – 74, пункті 2 частини 1 статті 85 та пункті 6 частини 1 статті 106 Основного Закону України визначено правосуб'єктність Верховної Ради України і Президента України в частині їх повноважень щодо призначення всеукраїнського референдуму, порядок ініціювання всеукраїнського референдуму на вимогу громадян України (за народною ініціативою), обов'язкового всеукраїнського референдуму із питання зміни території України, а також наведено вичерпний перелік питань, законопроекти із яких не допускаються для прийняття на референдумі. У частині 3 статті 140 Конституції України закріплено право територіальної громади здійснювати місцеве самоврядування безпосередньо, а статтею 156 передбачено проведення обов'язкового всеукраїнського референдуму щодо внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України.

Як може видатись на перший погляд, згадані вище положення Конституції України утворюють системний і завершений конституційний механізм регулювання питань, пов'язаних з проведенням всеукраїнського та місцевих

референдумів, тим самим забезпечуючи утвердження референдної демократії в Україні. Однак, через недосконалість такого механізму в нашій державі до цього часу так і не вдалось одержати такі очікувані від його застосування результати.

Слід зазначити, що однією з головних причин недостатньої ефективності існуючих в Україні конституційно-правових механізмів забезпечення референдної демократії, як видається, є фрагментарність у законодавчому забезпеченні вирішення проблем безпосередньої демократії, зокрема, питань призначення підготування та проведення місцевих референдумів. При цьому, така фрагментарність спостерігається на кожному із рівнів, на якому ці питання унормовуються: 1) на рівні Конституції України; 2) на рівні законів України; 3) на рівні підзаконних актів.

Виключно важливим видається те, що фрагментарність у законодавчому забезпеченні реалізації громадянами України права на безпосереднє волевиявлення призведе

ла до того, що в Україні до цього часу так і не створений повноцінний конституційний механізм для утвердження локальної референдної демократії. Що ж до конкретних законів, які розвивають конституційні положення про місцеві референдуми, то таким на даний час є Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (від 3 липня 1991 р. № 1286-ХІІ). Цей Закон, як уже неодноразово зазначалось, є недосконалим і застарілим. Більше того, його окремі положення суперечать Конституції України та приписам Закону України «Про Центральну виборчу комісію». З огляду на це, об'єктивно назріла потреба у прийнятті самостійного закону про місцевий референдум, який би містив належні юридичні механізми забезпечення реалізації локальної референдної демократії в Україні та усунув фрагментарність правового регулювання інституту місцевого референдуму в Конституції та законах України, яке залишає більше запитань ніж відповідей щодо юридичної природи цього виду народовладдя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна теорія держави і права / [за ред. М. В. Цвіка та О. В. Петришина]. – Х.: Право, 2009. – 584 с., С. 220-221.
2. Комарова В. В. Форми непосредственной демократии в России : учеб. пособие. / В. В. Комарова. – М. : Изд-во "Ось-89", 1998. – 304 с., С. 76.
3. Конституція України: текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду / [огляд і комент. В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка]. – К. : Наукова думка, 2006. – 210 с.
4. Погорілко В. Ф. Референдне право України : навч. посіб. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К. : Вид-во "Ліра-К", 2006. – 366 с.
5. Шимко О. Р. Актуальні проблеми розвитку референдумного права України: стан і перспективи // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 5. – С. 97-105.
6. Оніщук М. В. Конституційні основи референдної демократії в Україні: дис. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. / М. В. Оніщук. – К., 2010. – 513 с.
7. Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / [авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін.; за заг. ред. канд. юрид. наук, доц. В. О. Серьогіна]. – Х. : Видавництво "ФІНН", 2009. – 664 с.
8. Референдуми в Європейському Союзі / О.Д. Чебаненко, О.Ю. Гришук, Н.В. Колодяжна, А. Євгенєва; За ред. Д.С. Ковриженка. – К. : ФАДА, ЛТД, 2007. – 186 с. – Бібліогр.: с. 179-185.
9. Конституційне законодавство зарубіжних країн : хрестомат. : навч. посіб. / [упоряд. В. О. Ріяка, К. О. Закоморна]. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.
10. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні : кол. монограф. / [В. О. Антонечко, М. О. Баймуратов, О. В. Батанов та ін. ; за ред.: В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова]. – К.: Атака, 2007. – 864 с.